

НЕЗРЕАЛІЗОВАНИЙ КОМУНІКАТИВНИЙ АКТ ЯК ВИД ВНУТРІШНЬОГО МОВЛЕННЯ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ АВТОРА-ЧОЛОВІКА Й АВТОРА-ЖІНКИ

Дослідження виконане в руслі актуальних у сучасному мовознавстві психолінгвістичних та гендерних вчень. Матеріалом розвідки стали тексти сучасної української художньої прози, написані від першої особи однини авторами-чоловіками та авторами-жінками. Об'єктом дослідження є види внутрішнього мовлення у художньому тексті, а саме із мікроконтекстами звернення, що містять номінації адресата мовлення. Зокрема автор розрізняє дві групи видів внутрішнього мовлення: види мовлення, що відображають зреалізований комунікативний акт (який завершився), і види мовлення, що відображають незреалізований комунікативний акт (який не завершився або взагалі не відбувся).

Ключові слова: номінація адресата мовлення, внутрішнє мовлення у художньому тексті.

Олеся Гаврилашук. НЕРЕАЛИЗОВАННЫЙ КОММУНИКАТИВНЫЙ АКТ КАК ВИД ВНУТРЕННЕЙ РЕЧИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ АВТОРА-МУЖЧИНЫ И АВТОРА-ЖЕНЩИНЫ

Исследование выполнено в русле актуальных в современном языкознании психолингвистических и гендерных учений. Материалом разведки служат тексты современной украинской художественной прозы, написанные от первого лица единственного числа авторами-мужчинами и авторами-женщинами. Объектом исследования являются виды внутренней речи в художественном тексте, а именно с микроконтексты обращения, содержащие номинации адресата речи. В частности автор различает две группы видов внутренней речи: виды речи, отражающие реализованный коммуникативный акт (который завершился), и виды речи, отражающие нереализованный коммуникативный акт (который не завершился или вообще не происходил).

Ключевые слова: номинация адресата речи, внутренняя речь в художественном тексте.

Olesia Gavrylashchuk. UNFULFILLED COMMUNICATIVE ACT AS TYPES OF INNER SPEECH IN MALE AND FEMALE FICTION TEXTS

The research has been conducted within the framework of popular in modern linguistics psycholinguistic and gender studies. The materials of the current study include the texts of modern Ukrainian fiction prose, written in the first person singular by male and female authors. The object of the study is the types of inner speech in fiction texts, i.e. those which contain the contexts of address with the nominations of speech recipients. In particular, we distinguish between two types of inner speech: the types of speech which reflect a fulfilled communicative act (that has been completed) and those which represent an unfulfilled communicative act (that has not been completed or was not taking place at all).

Key words: addressee nomination, speech as recorded in a text, an inner speech in the artistic text.

Актуальним у сучасному мовознавстві є вивчення ролі людського чинника у мові, зокрема у психологічному аспекті. Залучення методів когнітивної лінгвістики та психолінгвістики дає змогу всебічно дослідити взаємозв'язок мови та мовлення із психологією поведінки людини.

Ще античні дослідники-філософи Геракліт, Платон, Аристотель та ін. [за: 14] розглядали питання породження мовлення на основі порівняння природи думки та слова. Пізніше ця проблема ставала об'єктом дослідження математиків, психологів, психіатрів, мовознавців та психолінгвістів.

Вагомий внесок у вивчення внутрішнього мовлення зробили такі дослідники-лінгвісти, як С. Кацнельсон [6; 7; 8], О. Кубрякова [9], Р. Пазухін [12], М. Трубецької [за: 2] та інші, які пропонували свої схеми породження мовлення. Важливими є також праці таких психолінгвістів: Л. Виготського [2], І. Горелова [4], М. Жинкіна [5], О. Леонтьєва [10], О. Лурії [11], О. Соколова [14] та ін. Зокрема надзвичайно вагомим внеском у дослідження історії вивчення внутрішнього мовлення є праця О. Соколова «Внутрішнє мовлення і мова» [14].

З огляду на те, що власне внутрішнє мовлення неможливо побачити (як текст) чи почути (як його озвучення), тому ми зосередили увагу на текстовій інтерпретації внутрішнього мовлення, а саме у сучасній українській прозі, написаній від першої особи однини, що, на нашу думку, привносить у текст елемент відвертості, правдивості та навіть біографічності, а разом і елемент «традиційності» поведінки комуніканта. Можемо твердити, що написання тексту автором-чоловіком або автором-жінкою від першої особи однини є представленням типового світогляду відповідно чоловіка або жінки.

Цікавими є особливості вибору авторами номінацій адресата внутрішнього мовлення у художньому тексті. Такі найменування дещо відрізняються від зовнішньомовленнєвих (тих, що функціонують у зовнішньому мовленні), оскільки у внутрішньому мовленні, а також у внутрішньому мовленні у художньому тексті відсутні етикетні рамки спілкування.

Внутрішнє мовлення у художньому тексті може бути потрактоване як безпосередній акт спілкування. Так, М. Скаб зазначає, що «більшість актів так званого внутрішнього мовлення, які, на думку окремих дослідників, не орієнтовані на сприйняття, а отже, і спілкування, і відповідно не є мовними ланцюгами, у яких реалізується комунікативна функція мови, теж можуть бути потрактовані як акти спілкування [...] прикладів такого типу досить багато в текстах художньої літератури» [13, с. 18].

Ми розрізняємо дві групи видів зверненого внутрішнього мовлення у художньому тексті: види мовлення, що відображають незреалізований комунікативний акт (який не завершився або взагалі не відбувався), і види мовлення, що відображають зреалізований комунікативний акт (який завершився).

Наразі представляємо види мовлення, що відображають незреалізований комунікативний акт. Характерними рисами таких видів мовлення є проєкція адресантом номінації адресата мовлення на зовнішньомовленнєве спілкування. Зазвичай адресант будує схему комунікування, припускаючи, що сказав би у певній ситуації, проте не може цього зробити через етикетні норми (наприклад, у діловому спілкуванні) або ж особисті переконання (несприятливі умови ситуації спілкування, небажання образити адресата та ін.).

До видів мовлення, що відображають незреалізований комунікативний акт, належать такі: 1) допустово-плановане внутрішнє мовлення; 2) проєктоване на минулий час внутрішнє мовлення; 3) паралельне зовнішньому мовленню внутрішнє мовлення (приховане, альтернативне); 4) відтворене невербальне мовлення у тексті внутрішнього мовлення.

Для передачі прикладів ми послуговуємося наступними позначками: 1) $Ant \rightarrow Am$, де Ant – адресант (тут: $ч$ – чоловік, $ж$ – жінка), Am – адресат (тут: $ч$ – чоловік, $ж$ – жінка), \rightarrow – напрям зверненого мовлення, тобто адресант звертається до адресата; 2) $Ant^1 : Ant^2 \rightarrow Am$, де Ant^1 – адресант (тут: $ч$ – чоловік, $ж$ – жінка), Ant^2 – адресант, від імені якого автор передає звернене мовлення (при зміні гендерних ролей у тексті, коли автор-чоловік пише від особи жінки, а автор-жінка пише від особи чоловіка; тут: $ч$ – чоловік, $ж$ – жінка), $:$ – співвіднесеність адресанта-автора (перед двокрапкою) і адресанта-іншої особи (після двокрапки); 3) $Ant \leftarrow |$, де Ant – адресант, що звертається сам до себе (тут: $ч$ – чоловік, $ж$ – жінка), $\leftarrow |$ – позначення зверненого мовлення, коли адресант є одночасно адресатом; 4) $Ant \rightarrow Am^1 + Am^2$, де Ant – адресант (тут: $ч$ – чоловік, $ж$ – жінка), Am^1 і Am^2 – група адресатів (тут: $ч$ – чоловік, $ж$ – жінка), $+$ – позначення групи адресатів; 5) $Ant \rightarrow Am^1 / Am^2$, де Ant – адресант (тут: $ч$ – чоловік,

ж – жінка), Am^1 / Am^2 – адресат, яким може бути як чоловік, так і жінка, бо у тексті не вказано на стать співрозмовника (тут: ч – чоловік, ж – жінка), / – позначення адресата без вказівки на стать.

1. Допустово-плановане внутрішнє мовлення. Припущення про можливий перебіг ситуації спілкування у разі вибору тієї чи тієї номінації адресата мовлення. Задумуються над такими ситуаціями тільки автори-жінки, які передають мовлення чоловіка, тобто при зміні гендерних ролей у тексті, рідше, коли авторка передає мовлення іншої жінки в уявленні чоловіка, від особи якого автор-жінка написала текст:

ж : ч : ч → ч (авторка : чоловік : відомий режисер → чоловік на ім'я Павло): *Я уявив собі таку картину. [...] Стівен Спілберг. І каже мені: «Хай, Пол! Хау світ тусію хіа...»* [ДС];

ж : ч → ч (авторка : чоловік → чоловік нападнику, молодший за віком): *А тут ще й ситуація склалась така, що моє найувічливіше «Pouvez vous repeter, s'il vous plait, monsieur?», як рекомендують чинити у подібних випадках розмовники, прозвучало б витонченим хамством* [СЦ].

2. Проектоване на минулий час мовлення. Комунікативний акт завершився у зовнішньому мовленні із результатом, який наразі адресанта не задовольняє або ж у нього змінилося ставлення до минулої ситуації спілкування чи до адресата. Тому у внутрішньому мовленні у художньому тексті автор ніби припускає, що варто було би сказати раніше. Такий вид внутрішнього мовлення зазвичай залишається на цьому ж рівні мовлення (чи то як художнього стилю, чи то як психічного явища). Цікаво, що такі проєкції на минулий час у мовленні характерні для авторів-жінок, які зазвичай цими своєрідними «мандрівками у часі» шкодують про сказане (чи неказане):

ж → ж (авторка → покійна подруга авторки): *Мені б тоді їй і сказати – Владухо, кохана, риж полу і втікай на чім світ [...] [ЗМ], або припускають інший перебіг ситуації спілкування, що міг би певною мірою змінити їхнє життя:*

ж : ч → ж (авторка : незнайомий чоловік → авторка): *І думаєш: дякувати Богу – проплив далі. А міг би: «Дівчино, а котра зараз година?»* [РГ, с. 88].

3. Приховане зовнішнє незреалізоване мовлення постає тоді, коли виникає дисонанс між необхідністю дотримуватися у зовнішньомовленнєвому спілкуванні етикетних рамок, а суб'єктивне ставлення чи сприйняття співрозмовника не відповідає вимогам, усталеним суспільством:

ч → ж (автор → дівчина-одноліток): [...] *силкуюся бути ввічливим і гарним, хоча насправді хочу спитати: «А до чого тут ми, люба?»* [ДМ];

ж → ч (авторка → чоловік покійної подруги): *В гробу я бачила такі перемоги, от що я тепер тобі могла би сказати, Вадиме [...] [ЗМ];*

ж → ч (авторка → чоловік, старший на 23 роки): *Усе життя – одне велике казино, так, Костянтинне?* [БЗ, с. 139]. До речі, автор-жінка, передаючи звертання до набагато старшого адресата за допомогою номінації адресата мовлення *Костянтинне*, часто у зовнішньому мовленні, відтворюваному у художньому тексті, обирає номінацію *Костю*, оскільки такий скорочений варіант імені подобається адресатові. Адресантка таким чином ставить певний бар'єр, дотримуючись дистанції у спілкуванні на противагу думці психологів про її схильність зменшувати цю дистанцію [1, с. 114]. Тракуємо таке явище як індивідуально-психологічне, а також зумовлене обставинами конкретної ситуації, коли адресантка не бажає зменшувати дистанцію у спілкуванні із певним адресатом.

4. Відтворене невербальне мовлення у тексті. Авторські описи невербальної поведінки персонажів часто супроводжують номінації адресата мовлення, які, на думку автора, відповідають певним жестам та міміці. Якщо у зовнішньому спілкуванні адресат самостійно трактує несловесну поведінку адресанта, то у внутрішньому мовленні автор художнього тексту розкриває зміст сказаного, надаючи висловленню номінацією адресата мовлення повноцінного статусу звернення. Характерними для цього типу мовлення є слова або словосполучення на позначення невербальної поведінки, наприклад: *кинути, глипнути, зиркнути, підморгнути, усміхатися, перехреститися, розвести руками, махнути долонею, захитати головою, взяти за*

лікоть, подати незримий знак та ін. На нашу думку, одночасне вживання у тексті вище названих слів та словосполучень із номінацією адресата мовлення підтверджує ключову роль такої номінації у зверненому акті спілкування та її здатність передавати смислове та емоційне навантаження усього висловлювання-звернення. Часом автори застосовують слово-тлумачення «мовляв», підкреслюючи рівнозначність опису невербальної поведінки та акту звернення із номінацією адресата мовлення. Такі «паралелі» характерні для чоловічого письма:

ч → ч (автор → друг): *Я недовірколиво глигнув на Джошуа. Що за діла, **чужак**? [КМ, с. 115];*

ч → ч (автор → знайомий): [...] *я лише розвів руками, мовляв, **чужак, старенький**, мені зараз інакше не можна [...]* [УБ].

Також як автори-чоловіки, так і автори-жінки номінаціями адресата мовлення характеризують дію, процес або ситуацію, які не є загальновідомими у вербальному спілкуванні, радше оказіональними:

ч : ч + ч → Бога (автор : чоловіки → Бог): *Найпалкіші графові васали [...] з відчайдушними криками наносять собі ножові рани. Це свідчить про розпуку. **Господи**, чому Ти забрав його, а не мене? [АД, с. 57];*

ж → ж (авторка → подруга авторки): *Збігала за блокнотом: кажи, **Марійко**, рецепт [ВТ].*

Цікаво, що чоловіки, передаючи значення певної ситуації за допомогою зверненого мовлення, цілком влучно відтворюють особливості жіночого мовлення, зокрема через звертання до абстрактного поняття:

ч : ж → абстрактне поняття: *Завдяки нареченому: він у мене [...] добрий, чуйний, дотепний... Поки канікули. А вони якраз минулого тижня і закінчилися. [...] Це означає: прощавай, легкосте буття, до самого літа [БА, с. 83].*

Як уже показали наші попередні дослідження [3], жінки у внутрішньому мовленні у художньому тексті активно звертаються до об'єктів неживої природи, в тому числі і до абстрактних понять.

Підводячи підсумки, зазначаємо, що внутрішнє мовлення у художньому тексті може бути виражене за допомогою зреалізованих та незреалізованих комунікативних актів спілкування, які, у свою чергу, представлені різними видами мовлення. Такі акти звернення супроводжують яскраві номінації адресата внутрішнього мовлення, які здатні передавати смисло-емоційне навантаження всього тексту-звернення. До того ж зазначені найменування є гендерно маркованими.

Перспективним вважаємо дослідження видів внутрішнього мовлення у художньому тексті, що відображають зреалізований комунікативний акт.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник / Ф. С. Бацевич. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с.
2. Выготский Л. С. Собрание сочинений: в 6-ти томах; Т. 2. Проблемы общей психологии / Л. С. Выготский; под. ред. В. В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1982. – 504 с.
3. Гаврилашук О. Вияв гендерних особливостей світогляду адресата при зверненні до об'єктів живої та неживої природи / О. Гаврилашук // Науковий вісник Чернівецького ун-ту ім. Ю. Федьковича : зб. наук. праць / наук. ред. Б. І. Бунчук. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – Вип. 585–586: Слов'янська філологія. – С. 305–309.
4. Горелов И. Н. Невербальные компоненты коммуникации / И. Н. Горелов. – М.: Наука, 1980. – 104 с.
5. Жинкин Н. И. О кодовых переходах во внутренней речи / Н. И. Жинкин // Вопросы языкознания. – 1964. – № 6. – С. 26–38.
6. Кацнельсон С. Д. Категории языка и мышления: Из научного наследия / С. Д. Кацнельсон. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 852 с.
7. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / С. Д. Кацнельсон ; 2-е изд. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 217 с.
8. Кацнельсон С. О. Возникновение речи / С. Д. Кацнельсон; под. ред. И. И. Мещанинова. – Л.: Лениздат, 1949. – 78 с.

9. Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности / Е. С. Кубрякова. – М.: Наука, 1986. – 160 с.
10. Леонтьев А. А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания / А. А. Леонтьев. – М.: Наука, 1969. – 308 с.
11. Лурия А. Р. Язык и сознание / А. Р. Лурия; под ред. Е. Д. Хомской. – М.: Изд. Московского ун-та, 1979. – 320 с.
12. Пазухин Р. В. Язык, функция, коммуникация / Р. В. Пазухин // Вопросы языкознания. – 1979. – № 6. – С. 42–50.
13. Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові / М. С. Скаб. – Чернівці: Місто, 2002. – 272 с.
14. Соколов А. Н. Внутренняя речь и мышление / А. Н. Соколов. – М.: Просвещение, 1967. – 248 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

- АД – Андрухович Ю. Дезорієнтація на місцевості : спроби : [текст] / Ю. Андрухович – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2006. – 128 с.
- БА – Бойченко О. Аби книжка : [текст] / О. Бойченко. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2011. – 276 с.
- БА – Баграт Л. Зло : [роман] / Л. Баграт. – Львів : Кальварія, 2002.
- ВТ – Вдовиченко Г. Тамдевін : [Електронний ресурс] : [роман] / Г. Вдовиченко. – Режим доступу : <http://www.librius.net/b/44313/read>
- ДС – Денисенко Л. Сарабанда банди Сари : [Електронний ресурс] : [роман] / Л. Денисенко. – Режим доступу : <http://lib.rus.ec/b/156586/read>
- ДМ – Дністровий Анатолій. Місто уповільненої дії : [Електронний ресурс] : [роман] / А. Дністровий; спр. А. О. Астаф'єв. – Режим доступу : <http://www.librius.net/b/50084/read>
- ЗМ – Забужко О. Музей покинутих секретів : [Електронний ресурс] : [роман] / О. Забужко. – Режим доступу : <http://lib.rus.ec/b/345223/read>
- КН – Кідрук М. Навіжені в Мексиці : [роман] / Макс Кідрук. – Х. : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2011. – 288 с.
- РГ – Роздобудько І. Гра в пацьорки: збірка оповідань: [текст] / І. Роздобудько. – К. : Нора-Друк, 2010. – 240 с.
- СЦ – Соколян М. Цурпалки: [Електронний ресурс]: [текст] / М. Соколян. – Режим доступу : <http://www.e-reading.org.ua/bookreader.php/1000190/Curpalki.html>
- УБ – Ушкалов С. БЖД : [Електронний ресурс] : [роман] / С. Ушкалов. – Режим доступу : <http://lib.rus.ec/b/213214/read>

Стаття надійшла до редакції 12.11.2014 р.

УДК 81'373.6=161.2+81'374.4

Леся Гапон

*(Тернопільський національний педагогічний
університет ім. В. Гнатюка)*

ЛІНГВІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА РЕЄСТРУ «ЕТИМОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» Я.-Б. РУДНИЦЬКОГО

У статті висвітлено науково-методологічні принципи створення реєстру «Етимологічного словника української мови» Я. Рудницького, здійснено аналіз лексичного складу словника в генетичному, історичному, семантико-структурному, лексико-граматичному, етнографічно-культурному та соціолінгвістичному аспектах.